

YTRINGER

Introduktion

GRITT B. NIELSEN, LÆRKE CECILIE ANBERT OG CATHRINE HASSE

Det er 8. marts 2024, og KVINFO har inviteret til fejring af kvindernes internationale kampdag i Store Vega i København. På programmet er der blandt andet livemusik, teater, standup og poesi, en paneldebat med ligestillings-, beskæftigelses- og kulturministeren samt taler af statsministeren, en forsker og en debattør med palæstinensiske rødder. Da statsminister Mette Frederiksen som den første taler træder op på scenen, afbrydes hun hurtigt af tilråb fra salen. „Mette Frederiksen, stop dit hykleri“, lyder det, mens et palæstinensisk flag og bannere med ordene „Folkemord er ikke feminisme“ og „let Gaza live“ rulles ned fra balkonen. Snart lyder der taktfaste råb fra flere personer fordelt rundt om i salen: „Free Free Palestine“ og „Alle i Gaza har ret til liv“. Et par spredte stemmer råber, at de skal tie stille og lade statsministeren tale. De fortsætter ufortrødent. Statsministeren forsøger et par gange at trænge igennem, men bliver hver gang overdøvet og afbrudt af råb. Til sidst vender hun sig om og forlader salen, og de andre ministre følger trop.

Spørgsmål om, hvad det vil sige at ytre sig og have frihed hertil, har i de senere år fyldt stadigt mere i både offentlige og akademiske debatter i en lang række lande. Hvem kan og må ytre sig om hvad, hvor og hvordan? Bør der være særlige grænser for folks ytringer og måske forskellige grænser i forskellige rum? Hvilken rolle spiller sociale normer og kulturelle værdier for form, indhold og fortolkning af en specifik ytring? Og er der særlige forpligtelser eller hensyn til et fællesskab, der – implicit eller eksplicit – former eller bør forme den enkeltes ytringer?

Sådanne spørgsmål blev også rejst i kølvandet på aktionen ved KVINFOs arrangement. I solidaritet med de krigsramte palæstinensiske kvinder i Gaza ytrede en aktionsgruppe sig gennem råb, på skrift på flyers og bannere og med det palæstinensiske flag som symbol på en større kamp for fred og retfærdighed. Men med deres ytringer forhindrede de samtidig en anden i at ytre sig. På de

sociale medier opstod der heftig debat. Var det i orden at tavsgøre den folkevalgte statsminister med argumenter om, at statsministeren har mange andre platforme at tale fra, at hun forskanser sig bag envejskommunikation, og at hun ikke lytter til palæstinenserne og den danske befolknings kritik af krigen i Gaza? Var aktionen en legitim brug af civil ulydighed og modstand mod magthavere og i den forstand et centralt aspekt af det liberale demokratis virke og ytringsfriheden? Eller var den udtryk for en problematisk form for „cancel culture“ og „no-platforming“, der – som blandet andet statsministeren og kulturministeren argumenterede – er en trussel mod demokratiet, fordi den tavsgør andre og monopoliserer debatten ved at sætte én kamp over andre ligestillingsproblematikker, herhjemme såvel som i udlandet?

Med dette temanummer har vi ønsket at sætte fokus på ytringer i bred forstand og åbne for nuancerede og praksisnære antropologiske analyser af, hvordan ytringer formes, forstås, forhandles eller begrænses i forskellige etnografiske kontekster. Vi forstår ytringer som tilkendegivelser – verbale, skriftlige, kropslige, materielle – der udtrykker eller forstås som udtryk for en holdning til et emne, som andre kan antages at have forskellige holdninger til. At forholde sig tavs kan være en ytring, ligesom et stykke kunst, et flag eller en organiseret protestaktion kan være det. Afhængigt af perspektivet kan en given ytring, som det blev tydeligt med aktionen i Vega den 8. marts, derfor også opfattes som for eksempel nødvendig, ubekvem, illegitim eller direkte farlig. Ytringer kan blive mødt med klapsalver, modargumenter, tavshed, trusler og sanktioner, og marginalisering og eksklusion kan forekomme på såvel stats- og institutionsniveau som i ens nærmeste relationer.

„Ytringer“ er ikke et hyppigt brugt ord på dansk, og for mange skaber det nok mest af alt konnotationer til begrebet ytringsfrihed, og hvad man i en given kontekst har lov og ret til at ytre sig om. Mens antropologiske studier af ytringsfrihed så småt er begyndt at vinde indpas (se Candea et al. 2021; under udgivelse), eksisterer der ikke som sådan et forskningsfelt om „ytringer“, ligesom ordet heller ikke anvendes som et analytisk og teoretisk mættet begreb i antropologien. Alligevel har vi valgt at centrere temanummeret om ytringer fremfor ytringsfrihed. Det har vi gjort af flere grunde.

For det første fungerer ordet både som navneord (en ytring) og verbum (at ytre sig/at ytre noget), og det peger derfor på en aktivitet eller handling, hvormed en holdning tilkendegives. Et antropologisk fokus på ytringer fordrer i den forstand en opmærksomhed på, hvordan en ytring og det at ytre (sig om) noget tager form i og former forskellige sociale rum og fællesskaber. Ytringer kan selvsagt være offentlige og eksplicit politiske som i tilfældet med aktionen på Vega, og det er typisk i sådanne tilfælde, at debatter om ytringsfrihedens ræk-

kevidde og formål kan opstå. Men ytringer kan også have en mere hverdagspolitisk karakter og fungere gennem mere eller mindre subtile forhandlinger af normer og værdier, gennem in- og eksklusionsmekanismer, brud på tabuer eller kritik af sprogbrug og adfærd. Et bredt fokus på ytringer fremfor ytringsfrihed kan derfor åbne for indsigter i de måder, hvorpå forhandlinger af normer og rammer for passende, lovlige eller legitime adfærd foregår inden for og på tværs af forskellige sociale rum – for eksempel blandt venner og familie, i institutioner, på de sociale medier og i den større offentlighed.

Den anden grund til, at vi har valgt at kalde temanummeret „ytringer“ fremfor „ytringsfrihed“, er, at ordet ytringsfrihed i visse sammenhænge hurtigt bliver koblet til en ensidig positionering i de værdidrevne og stærkt polariserede debatter, der finder sted i de vestlige liberale demokratier i dag. Som flere af temanummerets artikler viser, sættes ytringsfriheden i sådanne debatter ofte over for og i modsætning til tiltag for at fremme social retfærdighed, og som konsekvens heraf forstås og positioneres forskeren ofte uforvarende som ensidig tilhænger af en af polerne. Vores håb er, at en opmærksomhed på ytringer kan åbne for nysgerrige samtaler og analyser og undgå en a priori- og ensidig normativ positionering, samtidig med at det fortsat er muligt at adressere nogle af de fundamentale dilemmaer, som ytringsfrihed som værdi og rettighed kan bringe med sig i forskellige kontekster.

Antropologien har, som Matei Candea, Fiona Wright, Paolo Heywood og Taras Fedirko (2021) påpeger, gode forudsætninger for at undersøge ytringsfrihed som andet og mere end et abstrakt ideal og en juridisk rettighed – nemlig som noget, der leves, forestilles, praktiseres og forhandles på forskellige måder i forskellige kontekster. Som mange af artiklerne i dette temanummer viser, kan studier af mere hverdagspolitiske ytringer – der i deres form, indhold og modtagelse ikke nødvendigvis eksplicit kobler sig til spørgsmål om ytringsfrihed som en juridisk rettighed eller moralsk værdi – give indblik i, hvordan forskellige aktører mere eller mindre bevidst forsøger at ændre den verden, de er en del af, mens andre søger at opretholde den. Etnografiske studier kan i den forstand ikke blot udfolde, hvordan en given ytring er formet og får betydning i en specifik kontekst; de kan også give indblik i det skaleringsarbejde, der ofte udføres af de involverede aktører, når personlige oplevelser, erfaringer og synspunkter former og formes i større kampe om normer og værdier – på tværs af tid og rum og små og store fællesskaber. Det er netop et centralt element i mange politiske kampe, at oplevede problemer eller uligheder, der ellers er blevet kategoriseret som for eksempel individuelle eller private, gradvist gennem formuleringen af fælles ytringer er bragt ind i det offentlige rum og gjort til politiske sager i egen ret. De ikke-offentlige meningstilkendegivelser konvergerer derfor også ofte med

offentlige debatter om lovgivning, normer og værdier på en større skala. En stor del af artiklerne i dette temanummer centrerer sig om ytringers udformning og betydning i institutionelt forankrede fællesskaber – som tilkendegivelser gennem ord, artefakter og adfærd, der udfordrer eller forfægter fællesskabets dominerende normer og værdier. Samtidig viser artiklerne også, hvordan ytringer i de specifikke institutionelle fællesskaber netop har resonans med debatter om normer og værdier i det omkringliggende samfund og derfor ikke kan eller skal forstås som udelukkende partikulære for den givne institution.

I denne indledning ser vi nærmere på, hvordan ytringer er blevet undersøgt i antropologien, og hvordan forskellige analytiske prizmer giver indblik i forskellige dimensioner af ytringers udformning, forhandling og betydning i specifikke kontekster. Vi starter med en diskussion af begrebet ytringsfrihed og dets status som en omdebatteret juridisk rettighed, og hvordan antropologiske analyser heraf især har fokuseret på og argumenteret for, at personers adfærd og ytringer aldrig er absolut frie, men altid allerede formet af for eksempel sociale, kulturelle, religiøse og politiske faktorer. Dernæst fokuserer vi på nogle af de centrale temaer og begreber, der kan være og har været befordrende for antropologiske analyser af ytringers udformning og betydning på tværs af tid og rum og på tværs af små og store fællesskaber. Disse inkluderer forholdet mellem *ord og handling*; etiske spørgsmål om *dyder og selv-kultivering*; hvilken rolle *materielitet, teknologi og infrastruktur* kan siges at spille for ytringers udformning og modtagelse og i forlængelse heraf, hvordan *kunst og ikonografi* kan debatteres som ytringer, hvorigennem fortid, nutid og fremtid knyttes sammen på særlige måder. Vi bringer løbende temanummerets artikler i dialog med de forskellige teorier og tilgange.

Ytringsfrihed som omdebatteret rettighed

Som en grundlæggende menneskerettighed giver ytringsfriheden den enkelte ret til frit at ytre sig og „hævde sin opfattelse“ (artikel 19 i FN’s menneskerettigheder). Dette indbefatter, som Center for Menneskerettigheder påpeger, „både retten til at sige noget og til ikke at sige noget“, ligesom den giver „ret til at søge, modtage og viderebringe information“. ¹ I lande med et liberalt demokrati er ytringsfriheden ofte sikret i landets grundlov. I Danmark er ytringsfriheden således nedfældet i grundlovens § 77, der sikrer alle borgere retten til at offentliggøre deres tanker og at ytre sig frit mundtligt, skriftligt eller via kunstneriske udtryksformer. Den grundlovssikrede ytringsfrihed er primært defineret ved en negativ frihed, en frihed *fra* autoritetens censur og indgreb. Det vil sige, at ingen person, stat eller anden myndighed kan forhindre dig i at udtrykke din mening, li-

gesom du ikke kan blive straffet herfor efterfølgende, så længe du ikke overskri-der andre lovmæssige begrænsninger (fx i forhold til racisme, ærekrænkelser, tavshedspligt og spørgsmål om rigets sikkerhed). Sådanne lovmæssige begræns-ninger varierer i omfang og karakter fra land til land. For eksempel begrænses ytringsfriheden i den tyske grundlov af historiske grunde mere end i den danske, fordi det enkelte menneskes værdighed anses for at være ukrænkelig.

Ytringsfriheden som juridisk rettighed sættes kontinuerligt til debat og af-vejes i forhold til andre hensyn, ikke mindst beskyttelsen af minoritetsgrupper, der afviger fra eller udfordrer de herskende normer. Som Natalie Gunthel viser (dette temanummer), har ytringsfrihedsdebatter i vestlige liberale demokratier de seneste årtier ofte været centreret om en dikotomi mellem på den ene side en fremhævelse af majoritetens ret til at ytre sig frit og på den anden en hen-syntagen til og beskyttelse af minoritetsgruppers stemmer og muligheder for at blive set og hørt. Denne forståelse blev blandt andet tydelig med karikaturkrisen i 2005-06, hvor hensynet til danske muslimer blev sat over for friheden til at ytre sig (ibid.), ligesom debatterne om attentatet mod det franske satiremagasinet *Charlie Hebdo* kan siges at være præget af en forestillet binær konflikt mellem humor og religion (Candea 2022). Også i de nylige debatter om studerendes aktivisme på universiteter i blandt andet USA, Storbritannien og Danmark aktiveres et lignende modsætningsforhold, hvor kritikere ser tiltag for at fremme social retfærdighed og inklusion som en trussel mod og begrænsning af andres ytringsfrihed (se også Lærke Cecilie Anberts og Gritt B. Nielsens artikler i dette temanummer).

Både karikaturkrisen og debatterne om social retfærdighed og ytringsfrihed på universitetet afspejler, hvordan ytringer kan bevæge sig på tværs af både tid og rum. Karikaturkrisen er således blevet beskrevet som en transnational humorkrise (Kuipers 2011), mens studerende, ansatte og ledelser, der har sat fokus på inklusion på danske universiteter, blandt andet er blevet kritiseret for at importere amerikansk inspireret „cancel culture“ og identitetspolitik. Også den nylige debat om et forbud mod koranaftbrændinger har sat fokus på, hvorvidt og hvordan geopolitiske hensyn og internationale relationer og reaktioner skal have indflydelse på borgernes ytringsfrihed i Danmark. Det faktum, at blandt andet statsministeren argumenterede for, at bogafbrænding slet ikke skal ses som en ytring (og en lovgivning mod koranaftbrænding derfor ikke var en indskrænking af ytringsfriheden),² vidner mest af alt om, hvor nødtigt politikere på tværs af det politiske spektrum vil fremstå som nogle, der begrænser borgernes ret til at ytre sig.

I mere totalitære regimer indskrænkes borgernes ytringsfrihed på langt mere substantiel vis. Her kan kritikere af regimerne, som Christian Franklin viser i sit

essay i dette temanummer, risikere hårde straffe og sanktioner for deres ytringer. Nogle dissidenter flygter derfor fra deres hjemland og søger støtte og hjælp i transnationale netværk og organisationer, der i nogen grad muliggør fortsættelse af deres regimekritik. Staters forsøg på indkapsling af regimekritiske ytringer kan også forekomme gennem statslig propaganda og kontrol af nyhedsmedier, hvorigennem borgernes viden og selvforståelse formes og begrænses (Englund 2018). De senere års debatter om såkaldt „fake news“ og spredning af konspirationsteorier og misinformation (Polleri 2022) udgør her en ny udfordring for den demokratiske debat og har affødt diskussioner om, hvorvidt ytringsfrihedens juridiske rammer bør korrigeres, i takt med at den teknologiske infrastruktur har ændret sig. Som Cathrine Hasse diskuterer i sit essay her i temanummeret, spiller de nye sociale medier – med algoritmer og en forretningsmodel, der prioriterer kontroversielle og ekstreme ytringer – en stadigt større rolle for, hvilke ytringer der artikuleres, høres og cirkuleres i det offentlige (virtuelle) rum. Ytringer involverer, som vi skal diskutere mere i dybden senere, altid en form for materialitet, der langtfra er en passiv mediator. Indretning og infrastruktur i de fysiske eller virtuelle rum, hvori noget ytres, kan have stor betydning for såvel form og indhold som hensigten med og modtagelsen af en ytring.

Den fortsat sparsomme antropologiske litteratur om ytringsfrihed har, som Candea et al. viser (2021), i høj grad centreret sig om at vise, hvordan menneskers frihed altid allerede er begrænset og formet af den sociale og kulturelle kontekst, de indgår i. Selvom man officielt og juridisk set måtte have frihed til at ytre sig, spiller magtforhold, kulturelle værdier og normer nemlig ind på, hvad der ytres, hvornår og af hvem. Med sit komparative etnografiske afsæt kan antropologien imidlertid også vise, hvordan folk forskellige steder opererer med divergerende forståelser og typer af ytringsfrihed. Dermed kan antropologien bidrage med at sætte de dominerende euroamerikanskcentrerede forståelser af ytringsfrihed – der i høj grad baserer sig på en særlig forståelse af det autonome individ – i et større komparativt perspektiv og optegne andre genealogier for, hvad det vil sige at ytre sig frit (Candea et al. under udgivelse).

Ord og handling: om hadtale, navngivning og hensigtserklæringer

Et helt centralt aspekt i analyser af ytringer, deres betydning, legitimitet og lovlighed er forholdet mellem ord og handling, sprog og virkelighed. Kan visse sproglige ytringer forvolde smerte og skade på så voldsomme måder, at de bør sanktioneres og måske ulovliggøres? Er der grænser for, hvilke historiske personer en bygning, et rum eller en offentlig plads skal kunne opkaldes efter? Og i hvilket omfang kan det at ytre særlige ord eller sætninger – for eksempel så-

kaldte „land acknowledgements“ – anskues som en handling, der afføder forandring? Disse og mange andre spørgsmål om sprogets betydning for menneskers sociale relationer og liv har været til heftig debat de senere år, i visse tilfælde også i forhold til ytringsfrihedens juridiske grænsedragning i forhold til hadtale.

Inden for samfundsfagene og humaniora har ikke mindst kønsteoretiker og filosof Judith Butler spillet en særskilt rolle for forståelsen af, hvordan sproglige ytringer kan have særlige effekter. Inspireret af blandt andet den britiske sprogfilosofs John Austins teori om talehandlinger (Austin 1962)³ forstår Butler sprog som performativt – det vil sige som noget, der udfører en handling ved at anråbe personer til en særlig social eksistens og subjektivitet (Butler 1993). I bogen *Ordenes vold* (Butler 2020) diskuterer Butler således, hvordan sprog rummer et potentiale for at udøve skade, omend ikke alle subjekter er lige sprogligt sårbare. Specifikt sættes hadtale under lup i bogen, det vil sige tale, der har til formål at nedgøre eller ydmyge en gruppe mennesker, hvis ret til at eksistere således opleves udfordret. Ord kan gøre ondt, siger Butler, fordi de bygger på historiske, sociale og kulturelle diskriminerende forestillinger, men de gør ikke altid ondt med samme sikkerhed som et slag i ansigtet, og de kan ændre betydning afhængigt af kontekst, modtager, afsender og muligheden for at generobre eller „reclaime“ nedsættende og hadefulde ord. Butler er derfor heller ikke entydigt fortalende for retslige begrænsninger af hadtale, idet dette kan bidrage til at reproducere talens sårende eller voldelige dimension. Andre som juraprofessor Richard Delgado har dog argumenteret for, at hadtale bør forbydes, fordi nedgørende ytringer som for eksempel racistisk sprog kan give psykiske mén, forvolde skade på menneskers værdighed og blive internaliseret hos modtageren. En lovgivning mod hadtale, argumenterer Delgado, fordrer endvidere en sproglig forandring, der over tid kan føre til forandringer i tankemønstre og adfærd (Delgado 1982:148).

Argumentet om, at ord er skabende og ikke blot henvisende som fremført af blandt andet Butler og Delgado (se også Sjørsløv 2015:195; Cameron 1998), kan også siges at ligge til grund for den modstand, der er opstået mod at navngive bygninger, lokaler eller pladser efter offentlige personligheder. I Helsingør stemte byrådet i 2023 for eksempel om, hvorvidt den eksisterende Simon Spies Plads skulle ændre navn, efter at en dokumentarfilm fremførte, at Spies havde begået seksuelle overgreb (man valgte at beholde navnet med et snævert flertal, men at overmale maleriet af Spies, efter at det var blevet påmalet teksten „Pædofil!“). Når navne på bygninger eller pladser på denne vis kræves ændret, kan det forstås som et opgør med, hvad der i samtiden anses som tidligere tiders problematiske værdier, normer eller adfærd. En ændring i sproget signalerer kritik og et ønske om forandring. Det samme kan siges at gøre sig gældende med de såkaldte „land acknowledgements“, som i stigende grad bliver brugt

på en række uddannelsesinstitutioner i lande med en nybyggerkolonial historik (blandt andet i USA, Canada, Australien og New Zealand). „Land acknowledgements“ er ytringer, der anerkender, at det givne territorie, hvorpå institutionen ligger, tilhørte en oprindelig befolkning, før europæerne kom.⁴ Hvorvidt eller hvordan sådanne erklæringer og udsagn skal ses som andet end en diskursiv eller symbolsk handling, er omdebatteret, og flere forskere rejser spørgsmål om effektiviteten af sådanne erklæringer, hvis de ikke følges op af andre tiltag eller indgår som element i en større social bevægelse (Robinson et al. 2019; Rosa 2018; Thomas 2020). Inspireret af Butler argumenterer antropologen Don Kulick (2014) sågar for, at „politisk korrekthed“ og sproglige retningslinjer til tider direkte kan modvirke, at der skabes mere grundlæggende forandringer:

Sprog kan blive miskendt som det sted, hvor talere stiller sig tilfredse sig med, at handling finder sted. Sproget kan blive den arena, hvor talere kan lykønske sig selv for at handle – på måder, der får handling i andre arenaer til at virke mindre nødvendig eller presserende (Kulick 2014:101, vores oversættelse).

I dette temanummer viser Lærke Cecilie Anberts artikel, hvordan studerende på et amerikansk universitet ud fra en formodning om, at sprog kan skabe forandring, kontinuerligt diskuterer og forhandler, hvilken sprogbrug der bedst sikrer en mere social retfærdig verden. Her er udgangspunktet, at sprog er medskabende af virkelighed, men for de studerende, som artiklen omhandler, er det et fokus på villigheden til at ændre sproglig adfærd snarere end at være opdateret på de nyeste udviklinger inden for acceptabel sprogbrug, der bliver afgørende. Anbert fokuserer således på, hvordan de studerendes sproglige praksisser baserer sig på kultiveringen af et særligt ydmygt selv, der anskuer mennesker som ufuldkomne og uperfekte og derfor fordrer en vis rummelighed over for sig selv og andre i det kontinuerlige forsøg på at skabe en bedre verden gennem ændret sprogbrug. Et sådant fokus på dyder, selv-kultivering og passende adfærd kan netop, som vi skal se i det følgende, indgå som centralt element i antropologiske studier af ytringsfrihed og ytringers rolle som både normbegrænsende og -udfordrende.

Dyder og selv-kultivering: om *parrhêsia*, humor og fællesskaber

Som indikeret i de foregående afsnit om ytringsfrihedens grænser og sprogets performativitet og effekt involverer analyser af ytringer og deres betydning for individer og fællesskaber ofte spørgsmål af etisk karakter – om hvilken adfærd der er passende og ønskværdig, og hvilke dyder der kultiveres som værdifulde i en given kontekst. Sådanne grænsedragninger er selvsagt dynamiske og kontekstafhængige, og personer kan ytre sig henholdsvis normbevarende el-

ler -kritisk i forskellige sociale rum (Koch 2022). Den større kontekst for en ytring såvel som den ytrendes positionalitet og eventuelt ønske om „indtryksstyring“ (Goffman 1959) kan med andre ord spille en væsentlig rolle for både udformningen og modtagelsen af ytringer. I en række forelæsninger fokuserede Foucault på forståelsen og betydningen af det græske begreb *parrhêsia*, der oftest oversættes til ytringsfrihed (Foucault 2001 [1983], 2011 [1983-84]). Ifølge Foucault var *parrhêsia* i det antikke Grækenland en særlig form for frygtløs eller modig sandhedstale – det vil sige ytringer, hvor taleren sætter egen anseelse (eller ligefrem eksistens) på spil ved at tale en sandhed, der kan være krænkende over for andre og gå imod dominerende forståelser, forventninger eller autoriteter (Foucault 2001, 2011; jf. også Candea et al. 2021:4). I denne version består *parrhêsia* derfor også i kultiveringen af et særligt selvforhold og en særlig dyd, hvor det at være tro mod sig selv fordrer at man taler en sandhed uanset konsekvenserne. Men Foucault fremhæver også en mere negativ forståelse af *parrhêsia* koblet til en form for ignorant bramfrihed, hvor talerne ses som nogen, der mangler selvkontrol og blot siger, hvad der falder dem ind, hvor irrationelt og uvidende det end måtte være eller forekomme (Foucault 2011).

At sådanne spørgsmål om frygtløshed som dyd og om selvforhold, sandhed og positionalitet fortsat er relevante i dag, er blandt andet tydeligt i debatter om minoriteters mulighed og ret til at kritisere dominerende normer, om brugen af humor til at udøve (selv-/magt-)kritik og afgrænse fællesskaber og om, hvad det vil sige at opføre og udtrykke sig „ordentligt“ og for eksempel „holde den gode tone“ i en given sammenhæng. Brugen af humor og satire kan, som det var tilfældet med karikaturkrisen, fremprovokere en form for moralsk sammenbrud (Zigon 2007), hvor dominerende moralske principper og idealer i en given socialitet synliggøres og udsættes for granskning, og forskellige aktører foretager etiske refleksioner over egen og andres adfærd. Karikaturkrisen og attentatet mod *Charlie Hebdo* tydeliggjorde således også store uenigheder om grænserne for humor og satire i forhold til religiøs repræsentation, blasfemi og tabuisering (Asad et al. 2013; Favret-Saada 2015; Keane 2008; Kublitz 2010). I forlængelse heraf er det også omdiskuteret, hvornår og i hvilken grad ironi, satire og humor giver særlige rum og muligheder for *parrhêsia* eller det modsatte (se fx Boyer 2013).

Humor og ironi kan fungere som en særlig dyd, der kultiveres i et større fællesskab og involverer in- og ekskluderende mekanismer. Som Anna-Oline Grarup Hertz, Freia Buus Bille og Sofie Christine Rahbek Bang viser i deres artikel om maskulin socialitet blandt søfarere i dette temanummer, medfører brugen af „værkstedshumor“ og en ritualiseret „hård“ omgangsform og -tone en afgrænsning mod og sanktionering af visse former for omsorgsfuld adfærd som uønskværdig og potentielt farlig for det hegemoniske og i høj grad hierar-

kisk baserede (mande)fællesskab. Men samtidig udfordres disse dominerende normer også konstant af små mikropolitiske ytringer, som blandt andet åbner for mere omsorgsfulde relationer, der også har genklang i de større politiske debatter om nødvendigheden af at skabe mere inkluderende og mindre sexistiske miljøer blandt søfarende. På lignende vis udfolder Gritt B. Nielsens artikel, hvordan humor på universitetet på en og samme tid kan være et centralt element i dannelsen og videreførelsen af et fællesskab blandt (visse) studerende og i en (re)produktion af epistemiske uligheder i forhold til, hvilke kroppe og stemmer der anskues og anerkendes som legitime og vidende i den givne sammenhæng.

Hvorvidt en ytring ses som „sand“ og „modig“ i parrhêsiastisk forstand eller som udtryk for eksempel krænkelssparathed, nypuritanisme eller udbredelsen af en amerikansk inspireret „cancel culture“, afhænger således af, hvordan den kontekstualiseres og af både afsenderens og modtagernes positionalitet og ideologiske overbevisning. I visse sammenhænge kan der endog ske en slags fetichering og instrumentaliserings af ytringsfriheden, så selve idealet om parrhêsiastisk tale og det at ytre sig uden frygt for at krænke andre i sig selv bliver en performance af en identitet som et godt liberalt individ (jf. også Koch 2022; Candea 2021). Ligeledes kan det, der fremstår som et individs modige parrhêsiastiske tale, også være omhyggeligt forberedt og muliggjort af andre gennem kultivering og udvikling af en særlig platform for ytringerne, som Harri Englund (2018) for eksempel viser i sin analyse af et finsk radioprogram om migration. Også de nye sociale medier som algoritmeregulerede platforme har givet nye præmisser for, hvad det vil sige at ytre sig „sandt“ og „frygtløst“. Her kan „fake news“ og konspirationsteorier cirkulere med høj hast, indhyllet i en form for parrhêsiastisk patos, til trods for at man ikke helt kan vide sig sikker på afsenderens eksistens eller hensigt (se også Hasses essay i dette temanummer).

Materialitet, teknologi og infrastruktur: om ytringer i og på tværs af rum

Den måde, hvorpå ytringer træder frem og kan cirkulere i verden, er betinget af en infrastruktur og etableringen af særlige platforme, hvorfra ytringer kan tilkendegives til andre. I et tidligere afsnit diskuterede vi, hvordan en række centrale teorier af relevans for studiet af ytringer fokuserer på forholdet mellem ord og handling og viser, hvordan ytringer kan være performative i sig selv. Men også materialitetens agens kan, som Lise Ulrik Andreassen viser i sin artikel om menstruerendes hverdagslige aktivisme (dette temanummer), være centralt at holde sig for øje. Når en skoleelev viser det røde blod i sine bukser, kan det ses som en ytring, der gennem materialitet „taler“ om retten til at udtrykke sig frit. Ved ikke at være bange for at vise menstruationen gør pigen menstruationsblo-

det til en sociomateriel ytring. Blodets åbenlyse siven gennem stoffet udfordrer det skamfulde ved at have menstruation og fremhæver en menstruerendes ret til at vise sine kropsfunktioner. Hendes offentliggørelse af, at hun menstruerer, bliver således til en aktivistisk handling, der udfordrer gængse normer og tabuer.

På denne måde kan et nymaterialistisk perspektiv tilføje vigtige aspekter til undersøgelser af ytringer. I Bruno Latours tilgang (2005) har ikke-menneskelige aktører evnen til at påvirke sociale forhold og processer lige så meget som menneskelige aktører, mens den nymaterialistiske feminist Karen Barads agentiale realisme kan åbne for forståelser af, hvordan ytringer vokser ud af sammenfilttringer mellem fysiske rum, fysiske genstande og ord, der gensidigt konstituerer hinanden. Ytringer kan i dette perspektiv ses som formet af både menneskelige og ikke-menneskelige handlinger (jf. Juelskjær 2022). Et eksempel kan være kassen på Speaker's Corner i Hyde Park, London, hvorfra borgerne kan ytre deres politiske holdninger til de forbipasserende, der vil lytte. Her er både det offentlige rum, publikum, kassen, personen og ordene i tid og rum gensidigt konstituerende for, hvad der kan forstås som en ytring. Dem, der stiller sig på kassen i dette offentlige rum, dem, der får tildelt taletid, dem, der buhes ud eller tiljubles af tilhørerne, kan ikke ses som adskilt (i situationen) fra selve kassen. Nymaterialistiske perspektiver kan her belyse, hvilken betydning det har, at taleren står på en kasse fremfor at stille sig på en bænk eller bare stå på jorden. Hvordan er kassen medkonstituerende for både taler, publikum og ord? Giver kassen taleren en særlig autoritet, der er medkonstituerende for budskabet, der fremføres? Samme spørgsmål kan stilles i forhold til scenen i Vega, hvor Mette Frederiksen blev forhindret i at tale af propalæstinensiske aktivister. Hvilken betydning havde det fysiske rum og materialiteter som flag og pamfletter for deres ytringer? Og hvilke betydninger havde deres opkobling i større virtuelle rum og de sociale mediers teknologisk infrastruktur for deres ytringer og modtagelsen af disse?

Som allerede indikeret har de sociale medier som en ny form for materialitet tilbudt en infrastruktur, der i høj grad har ændret samtalerne i de offentlige rum og den hastighed, hvormed budskaber cirkulerer og modtager reaktioner på. Det har givet anledning til skabelsen af helt nye jobkategorier såsom „influencere“, hvis arbejde det er at ytre sig om alt fra mode til børnepasning og kønspolitik (Davenport 2020). Samtidig har internettet bragt folk sammen på tværs af kontinenter og skabt en række nye aktivistiske bevægelser som #MeToo og #Blacklivesmatter (King et al. 2020). Med internettet er der således kommet nye identiteter, professioner og kollektive bevægelser, der ytrer sig på tværs af de fysiske rum, som mennesker er placeret i (Coleman 2010). Dette afføder både debatter om ulige vilkår for at ytre sig, om cirkulerende ytringers relevans

og legitimitet i forskellige kontekster og om de virtuelle afsenderes intentioner, identitet og, ja, eksistens.

Diskussionen om algoritmers betydning for muligheder for at ytre sig er med andre ord kun blevet mere relevant, i takt med at ytringer i stigende grad ikke bare breder sig via de sociale medier, men også har internettet som vigtigste platform. SoMe-forretningsmodeller giver ganske vist nye muligheder for, men truer også „fri tale“ på måder, vi ikke tidligere har kendt. Selvom etableringen af internettet oprindeligt blev omgærdet af håb om øget dialog (Berners-Lee 2019), og SoMe byder sig til som et frit offentligt rum for samtaler, har de tekniske og økonomiske infrastrukturer vist, at platformene langtfra tilbyder lige adgang for alle. Internettets infrastrukturer prioriterer nemlig ofte de mest radikale ytringer. Når algoritmerne „optimerer“, hvad der sendes videre, og skaber opmærksomhed hos nye brugere, kan det skabe forstærkede fællesskaber. Men om det er fællesskaber, der er baseret på sande eller falske historier, tager algoritmen ikke stilling til, da målet alene er at maksimere mængden af engagement, vi har med webstedet, så det bliver en god platform at nå en bestemt målgruppe på med annoncer. Derfor styrker algoritmerne alle former for reaktioner, kommentarer, likes, delinger (Tufekci 2015). Jo flere følgere og reaktioner man får, jo mere belønner internettets skjulte algoritmer dig med reklamepenge og andre indtægter. Det er netop denne effekt af den materielle infrastruktur, der hjælper med at cirkulere misforståelser eller bevidste vildledninger, opdigner debatter og polariserer fronter. I denne bevægelse opløses skellet mellem ytringer i det virtuelle og det fysiske rum, idet de gensidigt konstituerer hinanden i glidende bevægelser uden at være begrænset til geografiske rum for samtaler (Boellstorff et al. 2012; Boyer 2012).

Kunst og ikonografi: om historie, modstand og kollektiv hukommelse

Udover det teknologiske og infrastrukturelle spiller materialitet også en særskilt rolle i debatter og protestaktioner relateret til kunst, ikonografi og mindesmærker. De senere år har der blandt andet været stor debat om statuers betydning, deres etablering og nedrivning. Efter Black Lives Matter-protesterne i Storbritannien endte statuen af slavehandleren Edward Colston i Bristols havn, og en mængde statuer i USA blev udsat for protester, pillet ned, flyttet eller heftigt debatteret. I København smed en gruppe studerende og en underviser fra Det Kongelige Danske Kunstakademi i november 2020 en (kopi)gipsbuste af kunstakademiets grundlægger Frederik V i en af Københavns kanaler. Underviseren kaldte det en „kunstnerisk happening“, der skulle skabe fokus på Danmarks problematiske rolle i den transatlantiske slavehandel, idet Frederik V, som de kaldte „slavekongen“, var konge i perioden for denne slavehandel. Gipsbusten

blev således symbolsk smidt i vandet over for det sted, hvor statuen „Freedom“ står som et minde om de slavegjortes kamp for frihed på St. Croix, en tidligere dansk koloni. Der opstod efterfølgende heftig debat om, hvorvidt handlingen var hærværk eller kunst, hvorvidt busten var en værdifuld original eller blot en kopi, og hvorvidt ødelæggelsen af busten havde lignelser til totalitære regimers destruering af historiske monumenter.

Ligesom debatterne om sprogbrug er der således også kampe og debatter om, hvorvidt og hvordan materielle repræsentationer, for eksempel i form af statuer eller mindesmærker, er ytringer, der kan *gøre* noget og anspore til handling eller mobilisering både på grund af symbolik og deres fysiske materialitet (se fx Daugbjerg 2022). Offentlige statuer og mindesmærker kan fungere som ytringer i den forstand, at de ved deres tilstedeværelse kan signalere en fejring, accept eller legitimering af den afbildede person og dennes handlinger, værdier eller position. At fjerne eller ødelægge statuer har derfor mange steder og til forskellige tider været brugt ved blandt andet udskiftning af regenter, opgør med kolonimagter eller ideologiske ændringer i statsmagten (Simon 2014; Pelkmans 2017). I den optik fremstår statuer som en meningstilkendegivelse, som folk kan forholde sig forskelligt til, og de kobler sig derfor også til divergerende syn på historien og dens kanonisering (Uhl 2008:63).

Når statuers fremtid på denne måde bliver en slagmark for ideologiske opgør, handler det om, hvordan de bliver instrumentaliseret som ytringer i nutiden, og ikke blot om, hvad de oprindeligt har stået for. Som historiker Tzvetan Todorov (2003) har vist, kan statuer, mindesmærker og offentlige mindehøjtideligheder netop forstås som ytringer, der indgår i en form for selektivt nationalt hukommelsesarbejde (op.cit.127), udvalgt i forhold til det, der bedst tjener nutiden. I USA har der været voldsomme debatter om fjernelsen af sydstatsgeneralers statuer og sydstaternes krigsflag, der repræsenterer den komplekse relation mellem historie og hukommelse; mellem hvad der skete, og hvordan fortiden repræsenteres og genfortælles (Cribbs & Rim 2019; Domby 2020; Evans & Fernandez 2021; Fitzpatrick 2021; Lees 2021). Nogle debattører har argumenteret for, at en fjernelse af statuerne risikerer at censurere og udviske dele af historien, mens andre mener, at tilstedeværelsen af statuerne i sig selv legitimerer de afbildedes handlinger og cementerer et historisk racistisk system. Da de fleste statuer til minde om sydstatsgeneraler og -slag blev opført længe efter den amerikanske borgerkrig (særligt omkring Jim Crow-æraen 1877-1964, præget af racesegregering og vilkårlige lynchninger af sorte), argumenterer sidstnævnte for, at mindesmærkerne og statuerne netop ikke så meget er et symbol på borgerkrigen i sig selv, men på den racisme og det hvide overherredømme, der gennemsyrede Jim Crow-æraen (Gratale 2021).

Men også andre typer samtidskunst afføder debat om ytringer og om, hvem der har muligheden for og friheden til at ytre sig om hvad, hvor og hvordan. Her er debatten om koranaftændingerne i Danmark igen sigende. Når den herboende kvindelige iranske Firoozeh Bazrafkan som en islamkritisk kunstnerisk happening rasper en koran på et rivejern, får det at destruere koranen en anden (feministisk) betydning, end når Rasmus Paludan brænder den af. Og derfor affødte det da også debat om kunstneres ytringsfrihed, da det med „koranloven“ i 2023 blandet andet blev gjort ulovligt at udsætte et skrift af væsentlig religiøs betydning for „utilbørlig behandling“.

Netop det omdebatterede forhold mellem (kunstneres) positionalitet og ytringers indhold og intention står også centralt i Vibe Niensens artikel (dette temanummer). Nielsen tager afsæt i lukningen af en særudstilling om kvinder på Sydafrikas nationalgalleri og viser, hvordan repræsentation, kunst og kunstnerens person og baggrund spiller en væsentlig rolle i den kritik af museet og den pågældende særudstilling, der opstod. Da en af de udstillende mandlige kunstnere blev anklaget og senere dømt for mordet på en sort sexarbejder, kom udstillingen under pres, og på et offentligt debatarrangement om udstillingen tydeliggjordes spændingerne mellem kuratorer, kunstnere, sexarbejdere og aktivister. Grupper af kunstnere og aktivister kritiserede således de tre hvide kvindelige kuratorer for at give ulige muligheder for repræsentation på og adgang til museet, afhængigt af blandt andet kunstnerens og de besøgendes klasse, køn og racialisering. Samtidig afspejlede debatten også, hvordan det var svært for selv nok så velmenende hvide kunstnere at tale for sorte menneskers manglende anerkendelse i et postapartheidsamfund, der fortsat er præget af enorme uligheder. Ytringer og deres betydning bliver her tæt vævet sammen med den position, der tales ud fra.

I denne indledning har vi gennemgået en række centrale perspektiver på ytringer. Om end disse perspektiver er langt fra at være udtømmende for emnet, så ønsker vi, at de åbner op for nye samtaler. Vi håber, at temanummeret kan være til inspiration for videre analyser af ytringer og deres betydning i forskellige etnografiske kontekster. God læselyst.

Noter

1. <https://menneskeret.dk/udgivelser/ytringsfrihed-status-2014-15>.
2. <https://politiken.dk/danmark/art9464248/Mette-Frederiksen-Det-er-ikke-en-ytring-at-br%C3%A6nde-b%C3%B8ger> og <https://www.information.dk/debat/2023/08/koranaftændinger-ytring-derfor-handler-debatten-ytringsfrihed>.
3. Talehandlinger er ord, der skaber en ikke-sproglig handling, altså *ord, der gør noget*, om end ikke altid det intenderede. Navngivning af personer kan for eksempel forstås som det, Austin (1962) kalder performative eller illokutionære handlinger, fordi den skaber en forbindelse

mellem specifikke navne og individer, og der er en klar skelnen mellem før og efter – et individ uden eller med et navn.

4. Tidsskriftet *American Anthropologist* opfordrer nu eksplicit bidragsydere til at inkludere en *land acknowledgement* i artikler, der skrives af forfattere bosat i eller tilknyttet institutioner, der er lokaliseret på oprindelige folks land (*American Anthropologist*, n.d.). Også flere byer tilføjer nu *land acknowledgements* på deres hjemmesider. Således skriver Toronto By for eksempel: „Toronto By anerkender, at vi befinder os på territorie, der traditionelt har tilhørt mange nationer, inklusive mississauga-, anishnabeg-, chippewa-, haudenosaunee- og wendat-folkene. Et territorie, der i dag er hjem for mange forskellige oprindelige nationer, inuit- og métisfolk“ (City of Toronto, u.d.; vores oversættelse).

Litteratur

American Anthropologist. n.d. “Submit to the Journal”. *American Anthropologist*. Tilgængeligt 23.2.2024. <https://www.americananthropologist.org/how-to-submit>.

Asad, Talal, Wendy Brown, Judith Butler & Saba Mahmood. 2013. *Is critique secular? Blasphemy, injury, and free speech*. New York: Fordham University Press.

Austin, John L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon.

Bangstad, Sindre, Oddbjørn Leirvik & John R. Bowen. 2014. “Anthropologists are Talking: About Islam, Muslims and Law in Contemporary Europe”. *Ethnos: Journal of Anthropology* 79(1):138-57. <https://doi.org/10.1080/00141844.2013.776614>.

Berners-Lee, Tim. 2019. “The global rise of ‘fake news’ and the threat to democratic elections in the USA”. *Public Administration and Policy: An Asia-Pacific Journal* 22(1):15-24. <https://doi.org/10.1108/PAP-04-2019-0008>.

Boellstorff, Tom, Bonnie Nardi, Celia Pearce & T.L. Taylor. 2012. *Ethnography and Virtual Worlds – A Handbook of Method*. Princeton: Princeton University Press

Boyer, Pascal. 2013. “Simply the best: parody and political sincerity in Iceland”. *American Ethnologist* 40:25-44.

Butler, Judith. 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of ‘Sex’*. New York: Routledge.
———. 2020. *Ordenes Vold (Excitable Speech)*. Oversat af Peter Borum. Aarhus: Forlaget Klim.

Cameron, Deborah. 1998. *Feminist Critique of Language: A Reader. 2nd Edition*. New York: Routledge.

Candea, Matei. 2019. “Silencing oneself, silencing others: Rethinking censorship comparatively [introduction]”. *Terrain. Anthropologie et Sciences Humaines* 72. <https://doi.org/10.4000/terrain.18773>.

Candea, Matei, Fiona Wright, Paolo Heywood & Taras Fedirko. 2021. Freedom of Speech. *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/freedom-speech>.

Candea, Matei, Taras Fedirko, Paolo Heywood & Fiona Wright (under udgivelse): Introduction: Anthropologies of Free Speech. I *Anthropologies of Free Speech: Comparative Perspectives on language, Ethics and Power*. Redigeret af M. Candea, M.P. Heywood, T. Fedirko & F. Wright. Toronto: University of Toronto Press. S. 1-21

Candea, Matei. 2022. Counting to two and counting to three. Comparative Imaginaries of freedom of speech. Offentlig forelæsning for "Human Futures" 27. oktober 2022, DPU, Emdrup, Aarhus Universitet Danmark. <https://humanfutures.au.dk/events/show/artikel/comparative-imaginaries-of-freedom-of-speech-counting-to-two-and-counting-to-three>.

City of Toronto. n.d. Land Acknowledgement. Toronto, Ontario, Canada. Tilgæet 23.2.2024. <https://www.toronto.ca/city-government/accessibility-human-rights/indigenous-affairs-office/land-acknowledgement/>.

Coleman, E. Gabriella. 2010. "Ethnographic Approaches to Digital Media". *Annual Review of Anthropology* 39(1):487-505. Doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104945.

Cribbs, Sarah E. & Ruby Rim. 2019. "Heritage or Hate: A Discourse Analysis of Confederate Statues". *American Journal of Humanities and Social Sciences Research* 3(3):201-10. <https://www.ajhssr.com/wp-content/uploads/2019/03/Y1933201210.pdf>.

Daugbjerg, Mads. 2022. „Vold og volde i et stormfuldt landskab. Om krigens spor af beton langs den jyske vestkyst“. *Kulturstudier* 1:35-61. <https://doi.org/10.7146/ks.v13i1.132889>.

Davenport, Gillian. 2020. Good Vibes: The Complex Work of Social Media Influencers in a Pandemic. *American Ethnological Society*. Publiceret online 20. Maj 2020. Tilgæet 8.1.2024. <https://americanethnologist.org/online-content/collections/affect-and-crisis/good-vibes-the-complex-work-of-social-media-influencers-in-a-pandemic/>.

Delgado, Richard. 1982. "Words that Wound: A Tort Action for Racial Insults, Epithets, and Name-Calling". *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review* 17:133-81. <https://ssrn.com/abstract=2000918>.

Domby, Adam H. 2020. *The False Cause: Fraud, Fabrication, and White Supremacy in Confederate Memory*. University of Virginia Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvvsqcb>.

Englund, Harri. 2018. "The front line of free speech: beyond *parrhësia* in Finland's migrant debate". *American Ethnologist* 45:100-11. <https://doi.org/10.1111/amet.12602>.

Evans, Jocelyn & Bruna Fernandez. 2021. "The Social Meaning of Competing Memorial Spaces: Examining the Alabama Confederate Memorial Monument and the National Peace and Justice Memorial in Montgomery, Alabama". *Social Science Quarterly* 102(3):1199-218. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12981>.

Favret-Saada, Jeanne. 2015. *Comment produire une crise Mondiale avec douze petits dessins*. Paris: Fayard.

Fitzpatrick, Jillian. 2021. "Reframing the Monuments: How to Address Confederate Statues in the United States". *Journal of Civil Rights and Economic Development* 34(3):283-316.

Foucault, Michel. 2001 [1983]. *Fearless Speech*. Redigeret af Joseph Pearson. Los Angeles, CA: Semiotext(e).

———. 2011 [1983-1984]. *The courage of truth: the government of self and other II: Lectures at the Collège de France 1983-84*. New York. Palgrave Macmillan.

Goffman, Erving. 1959. *The presentation of self in everydaylife*. Garden City, NY: Doubleday.

Gratale, Joseph. 2021. "Ty Seidule, Robert E. Lee and Me: A Southerner's Reckoning with the Myth of the Lost Cause". *European Journal of American Studies*. <https://doi.org/10.4000/ejas.17610>.

Hervik, Peter. 2011. The Original Spin Freedom of Speech as Danish News Management. I *The Annoying Difference: The Emergence of Danish Neonationalism, Neoracism, and Populism in the Post-1989 World*. Oxford: Berghahn Books. S. 177-96. <https://doi-org.ez.statsbiblioteket.dk/10.1515/9780857451019-014>.

Juelskjær, Malou. 2022. „Kvantefysiske subjekter? Ny-materialisme og studiet af subjektivering i tid og rum“. *Nordiske Udkast* 38(1):58-74. doi.org/10.7146/nu.v38i1.133858.

Keane, Webb. 2008. “Freedom and blasphemy: on Indonesian press bans and Danish cartoons”. *Public Culture* 21(1):47-76. <https://doi.org/10.1215/08992363-2008-021>.

King, Tanya J., David Boarder Giles, Mythily Meher & Hannah Gould. 2020. “Anthropology and #MeToo: Reimagining fieldwork”. *The Australian Journal of Anthropology* 31(3):274-87. Doi. org/10.1111/taja.12371.

Koch, Natalie. 2022. “Free speech or obedient speech? Revisiting liberal speech norms in ‘closed contexts’”. *Are* 55:489-95. DOI: 10.1111/area.12874.

Kublitz, Anja. 2010. “The Cartoon Controversy: Creating Muslims in a Danish Setting”. *Social analysis* 54(3):107-25. DOI:10.3167/sa.2010.540307.

Kuipers, Giseline. 2011. “The politics of humour in the public sphere: Cartoons, power and modernity in the first transnational humour scandal”. *European Journal of Cultural Studies* 14(1):63-80. DOI: 10.1177/1367549410370072.

Kulick, Don. 2014. Danes Call People with Down Syndrome “Mongol”: Politically Incorrect Language and Ethical Engagement. I *Byen og blikkets lyst. Festskrift til Henning Bech*, redigeret af Marie Bruvik Heinskou & Morten Emmerik Wøldike, København: Seksualiteter. Skriftrække fra Center for Seksualitetsforskning. S. 85-105.

Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Pelkmans, Mathijs. 2017. *Fragile Conviction: Changing Ideological Landscapes in Urban Kyrgyzstan*. Ithaca: Cornell University Press.

Polleri, Maxime. 2022. “Towards an anthropology of misinformation”. *Anthropology Today* 38(5):17-20. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12754>.

Robinson, Dylan, Kanonhsyonne Janice C. Hill, Armand Garnet Ruffo, Selena Couture & Lisa Cooke Ravensbergen. 2019. “Rethinking the Practice and Performance of Indigenous Land Acknowledgement”. *Canadian Theatre Review* 177(1):20-30.

Rosa, Jonathan. 2018. Contesting Representations of Migrant “Illegality” through the Drop the I-Word Campaign: Rethinking Language Change and Social Change. *Language and Social Justice in Practice*. Oxfordshire: Routledge. S. 35-43.

Simon, Mariann. 2014. “Memento Park, Budapest”. *Культура/Culture* 6:75-86.

Sjørølev, Inger. 2015. *Sandhed og genre: videnskabsteori i antropologi og kulturanalyse*. 1. udgave. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Thomas, James M. 2020. *Diversity Regimes: Why Talk Is Not Enough to Fix Racial Inequality at Universities*. New Brunswick: Rutgers University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11hpt0q>.

Todorov, Tzvetan. 2003. *Hope and Memory – Lessons From the Twentieth Century*. London: Atlantic Books.

Uhl, Heidemarie. 2008. Memory Culture – Politics of History. Some Reflections on Memory and Society. I *Politics of Collective Memory – Cultural Patterns in Post-War Europe*, redigeret af Sophie Wahnich, Barbara Lásticová & Andrej Findor. Berlin: Lit Verlag.

Zigon, Jarrett. 2007. “Moral breakdown and the ethical demand: A theoretical framework for an anthropology of moralities”. *Anthropological Theory* 7(2):131-50. <https://doi.org/10.1177/1463499607077295>.